

Загальна психологія, історія психології

УДК 316.612:[303.72:159.9(0.033)](045)

Наталія Вікторівна Гуртовенко,
кандидатка психологічних наук,
доцентка кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0002-5926-8736
nat.1232012@ukr.net

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ
МІНЛИВОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

У статті представлено теоретико-методологічне обґрунтування особистісної та поведінкової мінливості у сучасній психологічній літературі. Вивчення мінливості особистості як суб'єкта життєдіяльності чіпає цілу низку концептуальних та методологічних проблем, що мають соціально-психологічну спрямованість. Для дослідження зазначеної проблеми проаналізовано велику кількість вітчизняних та зарубіжних наукових джерел, що дозволило виявити стійкий інтерес науковців та практиків до визначеної проблеми.

Ключові слова: особистісна мінливість, акцентуація характеру, психопатії, конституційні типології, особистість.

Nataliia Hurtovenko,
PhD in Psychology,
Associate Professor at the
Department of Psychology,
Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University,
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5926-8736
nat.1232012@ukr.net

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL SUBSTANTIATION OF
PERSONALITY VARIABILITY IN MODERN PSYCHOLOGICAL LITERATURE**

One of the fundamental problems of personality psychology, which has been discussed throughout the history of the development and formation of this most important area of psychological science, is the question of the relationship between stability and variability of personality. The article presents the theoretical and methodological substantiation of personality and behavioral variability in the modern psychological literature. The study of personality variability as a subject of life raises a number of conceptual and methodological problems that have a socio-psychological orientation. To study this problem, a large number of domestic and foreign scientific sources have been analyzed, which has revealed a steady interest of scientists and practitioners in this issue. Probabilistic constitutional and typological variability depends on the interaction between the constitutional and biological bases of personality and the external environment.

Long-term clinical observations, experimental psychological, psychological, anthropological, and psychophysiological research results allow us to imagine the dependence of the reaction norm on the constitutional and typological basis in accentuants. The analysis of theoretical sources makes it possible to assert that «particularly sharp, striking» characteristics represent a certain standard of behavior, a stereotype caused by a complex of certain properties of the nervous system. Obviously, even the use of large amounts of empirical data in itself cannot provide significant progress in understanding the nature of personality and its changeability, since outside the theoretical framework of their substantiation it remains unclear.

Keywords: personality variability, character accentuation, psychopathy, constitutional typologies, personality.

Особистість – одна з базових категорій психологічної науки. Проблеми особистості тривалий час хвилюють світову наукову громадськість [7, 1, 3, 4]. Із безлічі визначень поняття «особистість» нам видається доцільним розглядати його в поєднанні носія чутливого змісту, а саме індивіда, і, відповідно умов соціального середовища. Природні властивості особистості виступають як елементи зумовлені навколишнім середовищем. Прикладом може бути мозкова патологія зумовлена біологічно, в свою чергу регенеровані риси характеру являються психічними особливостями особистості через соціальну детермінацію.

Індивідуальна мінливість особистісних властивостей визначається взаємодією основних компонентів соціального і біологічного. С. Л. Рубінштейном висунуто принцип детермінізму, опираючись на який можна обґрунтувати спадковість між соціальним і біологічним. Звідси, саме зовнішні причини впливають через внутрішні умови, і, навпаки, внутрішні (психічні) причини реалізується через зовнішні умови [12]. Звідси випливає, що індивідуально-типологічний психотип складається з поєднання властивостей індивіда і властивостей особистості, а властивості індивіда є невід'ємною складовою структури особистості.

Від того, як відбуватиметься взаємодія між конституційно-біологічними основами особистості та зовнішнім середовищем існування, залежить імовірна конституційно-типологічна мінливість – коливання у діапазоні норми або патології. Такі три критерія, що дають змогу діагностувати психопатії, були визначені О. В. Кербіковим як всеосяжна та відносна сталість патологічних особливостей характеру, а також вираженість таких рис до рівня, який перериває процес соціальної адаптації [8].

Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування стану дослідженості проблеми мінливості в сучасній психологічній літературі.

На початку розвитку досліджень психопатій виникла важлива проблема: яким чином відокремити психопатії як патологічні зміни особистості від межових варіантів норми. Найбільш вдалим видається термін К. Леонгарда – «акцентуїтована особистість». Це поняття підкреслює, що маються на увазі крайні варіанти норми, а не початок розвитку патологічних змін, в така межа визначається посиленням, тобто акцентуацією окремих рис [6, С. 72–79]. Однак справедливіше було б звертати увагу на акцентуацію характеру. Особистість – це концепт, який включає інтелектуальні здібності, широту уявлень та знань тощо. Характер прийнято вважати основою особистості. В свою чергу, кожному типу акцентуації характерні індивідуальні «слабкі місця», у кожного типу своя «ахіллесова п'ята». Так, Личко А. Є. у своїх дослідженнях зазначав, що акцентуації характеру є крайніми варіантами норми, при яких окремі риси характеру надмірно загострені. Внаслідок цього можна помітити вибіркочну вразливість щодо певного роду психогенних впливів при нормальній і навіть підвищеній стійкості до інших [5, С. 12].

Таким чином, акцентуація характеру – надмірна вираженість, при якій деякі риси характеру та їх комбінацій посилені, через що проявляється часткова чуттєвість щодо певного виду деяких впливів при достатній та досить високій стійкості до інших [6, С. 72–79].

Акцентуїтовані риси характеру особистості не такі значні за кількістю, як індивідуальні, такі, що змінюються, зазначає К. Леонгард. «Акцентуація являє собою, по суті, ті ж індивідуальні риси, але які володіють тенденцією до переходу в патологічний стан. Ананкастичні, паранояльні та істеричні риси можуть бути притаманні певною мірою будь-якій людині, але прояви їх такі мізерні, що вони можуть легко вислизнути від спостереження. При більшій виразності вони накладають відбиток на особистість як таку і можуть набувати патологічного характеру, руйнуючи структуру особистості» [2, С. 31].

Загалом же проблема динаміки акцентуації характеру розроблена ще недостатньо. Протягом усього розвитку психології неодноразово вчені намагалися побудувати визначену типологію характеру. Однією із найвідоміших є запропонована німецьким психіатром та психологом Е. Кречмером [11]. При визначенні типологій людського характеру виходили з низки загальних ідей:

- 1) Формування характеру особистості відбувається в процесі раннього розвитку, а також на протязі всього життя.
- 2) Особистісні риси характеру, дозволяють виділяти та формувати чітку типологію характерів.
- 3) Більшу частину людей, відповідно до типології характеру дозволяє поділити на визначені групи.

Щодо акцентуацій існують дві класифікації типів. Першу запропонував К. Леонгард у 1968 р., другу розробив А. Є. Личко у 1977 р. Класифікація типологій характеру, яку розробив німецький вчений К. Леонгард, ґрунтується на оцінці стилю спілкування особистості. Основою класифікації акцентуацій характеру вітчизняного психіатра А. Є. Личко є спостереження за підлітками. Такі акцентуації характеру як тимчасові стани психіки найчастіше спостерігаються в підлітковому та ранньому юнацькому віці. «При дії психогенних чинників, що адресуються до «місця найменшого опору», можуть наставати тимчасові порушення адаптації, відхилення в поведінці».

Багаторічні клінічні спостереження, експериментально-психологічні, психолого-антропологічні та психофізіологічні результати досліджень дають змогу уявити залежність норми реакції від конституційно-типологічної основи в акцентуантів. Виходячи з цього, уявімо та охарактеризуємо як основу індивідуально-психологічних відмінностей типи та властивості нервової системи.

Типологічні особливості вищої нервової діяльності виявлено завдяки роботам І. П. Павлова, Б. М. Теплова та ін. І. П. Павлов розкрив властивості нервової системи (сила, рухливість, врівноваженість процесів гальмування і збудження) [10, С. 747–754.]. Він розробив 24 комбінації типів нервової системи, але насправді було збережено лише чотири типи, які відрізняються за критерієм «приспосованості до навколишнього середовища і за стійкістю щодо хвороботворних агентів».

Відкриття властивостей нервової системи, наявність їхньої полярності дали змогу йти від «властивостей» до «типів». При цьому, основні властивості нервової системи є лише основою для формування рис поведінки або характеру. На прикладі континууму «норма-акцентуація» можна спостерігати коливання мінливості властивостей нервової системи та поведінкових реакцій. Зберігається принцип, який свідчить, що сильній нервовій системі властиво легше розв'язувати одні проблеми, а слабкій – інші. Тому вчені мають рацію в тому, що ні сильні, ні слабкі властивості нервової системи не можуть нести на собі позитивний або негативний соціально-психологічний зміст.

С. Л. Рубінштейн схиляється до точки зору, що темперамент є не самостійним компонентом психологічної характеристики індивіда, а представляється як проблема всередині проблеми характеру, «динамічна характеристика психічної діяльності індивіда». Тому до поняття темпераменту слід включати прояви характеру, зумовлені властивостями типів вищої нервової діяльності. Стереотип поведінки людини визначається зовнішніми чинниками, опосередкованими через внутрішні умови, якими є властивості особистості – інтереси, знання, уміння, звички тощо. «За такого підходу природні властивості нервової системи, вроджені особливості становитимуть основу індивідуально-психологічних відмінностей у формуванні характеру, особистості».

Таким чином, властивості нервової системи не зумовлюють жодних форм поведінки, але утворюють ґрунт, на якому легше формуються одні форми поведінки, важче – інші».

Для отримання повнішої картини стану особистісної мінливості всі типи акцентуацій були класифіковані А. Є. Личком у чотири групи: акцентуації шизоїдного типу включають шизоїдний, сенситивний, психоастенічний, астено-невротичний типи; істероїдного – істероїдний і нестійкий типи; циклоїдного – циклоїдний, гіпертимний, лабільний; епілептоїдного типу – епілептоїдний, конформний.

Далі, щоб простежити процес особистісної мінливості від акцентуації характеру до граничної аномальної особистості, звернемося ще раз до твердження С. Л. Рубінштейна щодо внутрішніх умов, які визначають зовнішні впливи на суб'єкта, заломлюючи їх через себе. «Особистість являє собою єдність двох взаємопов'язаних підструктур: людини як природного організму і людини як соціальної істоти».

Відповідно до цього соціальна нестабільність сучасного суспільства дає право стверджувати, що проблема особистісної мінливості виступає на перший план і є особливо актуальною. Коли з індивіда знімається низка соціально-психологічних вимог, прийнятих у «здоровому» суспільстві, тоді слід ґрунтовно підходити до питань особистісного становлення та шукати причини й умови, що стабілізують особистісну мінливість.

Акцентуанти шизоїдного типу (шизотиміки за класифікацією Е. Кречмера). Шизотиміки являють собою крайній варіант психологічної особистісно-характерологічної норми. Проте оточуючі завжди досить точно характеризують шизотиміків, помічаючи слабку інтенсивність їхніх емоційних переживань, більшу обмеженість у часі, часто раціональну особливість у співпереживаннях.

Основними психологічними властивостями, які становлять шизотимічний тип акцентуації – це перш за все емоційна врівноваженість яка межує із ступенем емоційної «прохолодності». Раціоналізація і прагматизм мислення, поведінки дають їм змогу бути цілеспрямованими, ціленаправленими, педантичними в досягненні мети, виконанні повсякденної роботи.

Навіть одноразове вживання наркотиків, лякає шизотиміків, викликаючи в них незвичайні стани зміненої свідомості. Ставши на асоціальний шлях, шизотиміки віддають кримінальній субкультурі свої евристичні здібності, можливості до далекоглядного прогнозування, прагматичність, що не можуть не становити соціальної цінності для інтелектуальної еліти злочинного світу, дають змогу стати лідерами.

Епілептоїдний тип акцентуації характеру. Зовнішність епілептотиміків вирізняються більш гармонійною, міцною статуєю. Безпристрасний вираз обличчя часто змінюється емоційною жвавистю, що відображає життєрадісність, але в будь-яку хвилину знову готовий на рівний безпристрасний вираз. Досить часто бачимо прояви емоційності на обличчі. Крім цього, характерний високий життєвий тонус, висока працездатність та низький рівень втомленості. З іншого боку, якщо в акцентуантів складаються неприязні стосунки, то по мірі можливостей, не поступаються.

На відміну від шизотиміків, епілептотиміки матеріалістичні та приземлені (меркантильні). Це може слугувати одним із засобів досягнення влади, а честолюбство є одним із засобів реалізації меркантилізму. Епілептотиміки мають здібності до точних та гуманітарних наук. Психотравмуючий вплив чинить ситуація, яка загрожує амбітним планам, позбавляє приналежності їхніх матеріальних цінностей (гроші, прикраси). Лише в цьому разі можна спостерігати емоційну та інстинктивну реакцію, яку епілептотиміки не можуть приховати. Іноді на шляху до досягнення мети в ситуації тривалого емоційного напруження, епілептотиміки також можуть дати короточасну емоційну реакцію роздратування аж до люті та гетероагресії.

В умовах хронічного психологічного стресування вони схильні вживати спиртні напої, щоб зняти наростаюче емоційне напруження, що може заважати їм ухвалювати адекватні рішення і реалізовувати їх. У стані сп'яніння в епілептотиміків з'являється

сентиментальність до сліз і/або глибока чуттєвість із вульгаризованим поведінковим відтінком.

Акцентуанти істероїдного типу (істеротиміки). Пантоміміка досить пластична, міміка відображає велику кількість почуттів та переживань, виражена значна жвавність як відповідь на зовнішні подразники. Чим вищий рівень інтелекту, то витонченіша й адекватніша емоційність відображається ззовні. Для життєвого тону істеротиміків характерний середній або вищий за середній рівень. Таким особам необхідно робити перерви під час діяльності, навчання, частіше відволікатися або переключатися з метою збереження працездатності. Істеротиміки вирізняються хорошим вмінням до імітації. І завдяки їхній хорошій пам'яті формується відчуття про легкість навчання.

Істеротиміки мають живий темперамент, яскраве образне сприйняття й уяву. Якщо істеротиміки мають гарний інтелект, хорошу культуру, то мають здатність до поглиблених аналітичних узагальнень, а активність розумових здібностей та яскравість уяви дозволяють створювати відповідні уявлення про навколишнє середовище та людські взаємовідносини.

Акцентуанти циклоїдного типу (циклотиміки). Зовнішній вигляд циклотиміків більше нагадує епілептотиміків. На обличчі часто відзначається адекватна емоційна гра і, що найголовніше, частіше доброзичлива, що відображає товариську і життєлюбність. Практично всі циклотиміки досить симпатичні, надійні й віддані друзі, колеги, досить правдиві й водночас надмірно балакучі. Почуття симпатії в оточуючих виникає відразу, коли бачать привітний і доброзичливий вираз, добропорядність, якими наділені циклотиміки.

Для багатьох характерні цілеспрямованість, рухливість, жвавність у поєднанні із чуттєвістю та аналітикою. Такі циклотиміки мають високий життєвий тонус і працездатність, невтомність, отримання позитивних емоцій від виконаного завдання. На думку І. В. Ревякіної, прояви окремих рис характеру можуть виконувати роль бар'єрів на шляху до особистісної реалізації. Окремі особи схильні впадати у відчай, відчувати невпевненість у собі, втрачати інтерес до улюбленого роду занять, у той час як інші, «не піддаються» означеному впливу, а навіть, навпаки, відчують бадьорість та мають бажання розвиватися й проявляти себе в улюбленій справі. Отже, процес самореалізації може зупинитися на певному рівні та не відновлюватись, з домінуванням певних акцентуацій [9, С. 143–146].

Таким чином, неповторний особистісний образ створюється під впливом певних соціально-психологічних, педагогічних, екологічних та інших умов, а стабілізація процесу особистісної мінливості залежить від сили впливу соціуму на індивідуума.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна-Віта, 1995. 207 с.
2. Божович Л. І. Проблеми формування особистості / За ред. Д. Й. Фельдштейна. Харків, 2005. 455 с.
3. Варій М. Й. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Рад. школа, 1989. 608 с.
5. Личко А. Є. Типи акцентуацій характеру та психопатій у підлітків. Київ, 1999. 416 с.
6. Петрюк П. Т., Кузнецов В. Н., Петрюк А. П., Каленюк А. Ф., Дойчук П. Л. Професор Карл Леонгард – відомий німецький психіатр, психопатолог, невролог і психолог (до 110 Дня народження). *Психічне здоров'я*. 2014. Вип. 1. С. 72–79.

7. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
8. Федосова Л. О. Клінічна психологія: навчальний посібник. Міжрегіональна академія управління персоналом. Київ: Персонал, 2013. 247 с.
9. Шепелева Г. А. Акцентуації характеру в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2019. Вип. 9. С. 143–146.
10. Boldyreff W. Academician I. P. Pavlov. *American Journal of Digestive Diseases and Nutrition*. 1934. Vol. 1 (9). P. 747–754.
11. Ernst Kretschmer. *Medizinische Psychologie*. Leipzig : Thieme Verlagsgruppe, 1922. 305 p.
12. Rubinstein S. L. *Grundlagen der Allgemeinen Psychologie. Volk und Wissen Volkseigener Verlag*. Berlin, 1958.

REFERENCES

1. Bekh, I. D. (1995). *Vid voli do osobystosti*. Kyiv: Ukraina-Vita [in Ukrainian].
2. Bozhovych, L. I. (2005). *Problemy formuvannia osobystosti / Za red. D. Y. Feldshteina*. Kharkiv [in Ukrainian].
3. Varii, M. I. (2008). *Psykhohiia osobystosti: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
4. Kostiuk, H. S. (1989). *Navchalno-vykhovnyi protses i psykhiichni rozvytok osobystosti*. Kyiv: Rad. Shkola [in Ukrainian].
5. Lychko, A. Ye. (1999). *Typy aktsentuatsii kharakteru ta psykhopatii u pidlitkiv*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Petriuk, P. T., Kuznetsov, V. N., Petriuk, A. P., Kaleniuk, A. F. & Doichuk, P. L. (2014). *Profesor Karl Leonhard vidomyi nimetskyi psykhiatr, psykhopatoloh, nevroloh i psykholoh (do 110 Dnia narodzhennia) [Professor Karl Leonhard is a famous German psychiatrist, psychopathologist, neurologist and psychologist (until his 110th birthday)]*. *Psykhichne zdorovia. Vyp. 1* [in Ukrainian].
7. Stoliarenko, O. B. (2012). *Psykhohiia osobystosti. Navch. posib*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
8. Fedosova, L. O. (2013). *Klinichna psykholohiia: navchalnyi posibnyk. Mizhrehionalna akademiia personalom*. Kyiv: Personal [in Ukrainian].
9. Shepelieva, H. A. (2019). *Aktsentuatsii kharakteru v yunatskomu vitsi [Character accentuations in youth]*. *Aktualni problemy psykholohii v zakladakh osvity. Vyp. 9* [in Ukrainian].
10. Boldyreff, W. (1934). Academician I. P. Pavlov. *American Journal of Digestive Diseases and Nutrition. Vol. 1(9)*.
11. Ernst, Kretschmer (1922). *Medizinische Psychologie*. Leipzig: Thieme Verlagsgruppe [in Germany].
12. Rubinstein, S. L. (1958). *Grundlagen der Allgemeinen Psychologie. Volk und Wissen Volkseigener Verlag*. Berlin [in Germany].

Подано до редакції: 30.09.2024.